

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 2, No.35, Summer 2021, pp. 77-92

Received: 01/10/2020

Accepted: 02/03/2021

A Stylistic Analysis of the *Tamhidat* by Ein Al-Qozat Hamedani: Paul Simpson Approach

Zolfaghar Alami *

*Corresponding author: Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
zalami@alzahra.ac.ir

Faezeh Waezzadeh

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
F.waezzadeh@alzahra.ac.ir

Abstract

Today, the stylistic study of literary works based on linguistics has expanded. Paul Simpson is one of the contemporary theorists who has provided practical and methodological strategies in the field of stylistics. The "transitivity" is one of his precise and methodical models, which is based on Halliday's "functional grammar". Transitivity is a special grammatical tool used to visualize experience in language and include the three elements of the process, the participants, and the circumstances. Therefore, in the stylistic analysis of texts with the model of transitivity, the above linguistic elements are emphasized.

Moreover, research in the field of Persian mystical literature has often been done on the internal structures such as conceptual content and intellectual areas of the authors and less attention has been paid to the external structure and linguistic levels of these works; while evaluating them with new criteria is very effective in further understanding this precious heritage.

Tamhidat is one of the richest writings of Sufis in expressing the principles of the path and mystical secrets and the result of personal experiences of Ein al-Qozat Hamedani, which has been conceptually analyzed and interpreted many times but has been less evaluated in terms of external and linguistic structures. The present study, using Paul Simpson's "transitivity" analysis model, analyzes the text and evaluates the components of that model, including phrases and verbal groups, nominal groups, circumstances (adverbial group and Preposition groups) and has dealt with all the frequent elements that have given this work a stylistic specificity in various forms.

According to the results of the research, Ein al-Qozat, depending on the subject, has quoted 493 Quranic verses and 98 narrations of the Prophet. In addition, he has quoted in his work the words of 8 other prophets, the four caliphs, and 46 great men of religion and Sufism in his work. Apart from ideological sources, Ein al-Qozat has used 267 verses of Persian poetry and 11 verses of Arabic poetry in his book to emphasize various topics. For this study, some parts of *Tamhidat* have been selected that show the thought and art of Ein al-Qozat.

A stylistic study of the transitivity in *Tamhidat* suggests that Ein al-Qozat, through the intellectual or experimental function of language, has used mental actions and processes (relations of the outside and inside world) in the service of the educational and doctrinal content of his work. He also used the interpersonal function more than any other type of language function in which language regulates the relationships between participants through indication, command, and interrogation in the form of verbal actions. Therefore, in *Tamhidat* in general, the use of relational and verbal processes is much more than other types. Material, behavioral, existential, and to some extent mental processes have not received much attention from Hamedani and are much less present in the *Tamhidat*.

The relational processes of *Tamhidat* (how a phenomenon or a situation is reported) are expressed in the

form of indicative sentences, which make up about 89 % of the total sentences and are used to report and teach. This feature introduces the *Tamhidat* as a news and reporting work. In the verbal process, which has the second place of application, some examples of stylistic features have been found:

1-Using different types of "vocative sentence" and especially the call "O friend!" and "Dear!" with high frequency. This feature indicates the sincere communication of Hamedani with the audience.

2- The use of "verbs" with first and secondary meanings, especially the specific use of "be" which is not used in the true sense of "being", but evangelism and in a way encouraging to be patient and carries a kind of definite prediction.

3- Using "interrogative propositions" with secondary purposes such as denial questioning, denial of the subject, bowing and glorifying the subject, a small number of the audience and even blaming the audience.

These characteristics show that the Ein al-Qozat has recognized and used different ways and methods of dialogue. Although the mental process is not used in high-frequency, the specific use of "sounds", especially with the implications of "sorry!", is a stylistic aspect. Ein al-Qozat has used it 177 times in various states, such as the inability to be puzzled, the intensity of the onslaught of meanings in his mind, pettiness, and regret. This feature shows the author's extreme pain (consciously).

The high use of superhuman contributors and spiritual worlds introduces the *Tamhidat* as a spiritual book; on the other hand, the high frequency of employing human participants, as well as the high rate of use of emotions, positive and negative human actions make this book dedicated to human beings and the human world. Therefore, according to the research data, it can be said that the *Tamhidat* of Hamedani is a work in which the man has been depicted in a spiritual world.

Keywords: Ein Al-Qozat Hamedani, Tamhidat, Paul Simpson, Stylistic Analysis, Transitivity, Functional Grammar

References

- Baghinejad. A., & Heshmat Najaf Abad, B. (2020). Surreal mentality and language in the *Tamhidat* of Ein Al-Qozat Hamedani. *Mysticism Quarterly in Persian Literature*, 39, 66-86.
- Bahar, M. (1992). *Stylistics*. Amir Kabir Press.
- Dad, S. (1999). *Dictionary of Literary Terms*. Morvarid Press.
- Ein al-Qozat Hamedani, H. (2007). *Tamhidat* (A. Osairan, Description). Manoochehri Press.
- Fotoohi Roodmajani. M. (2012). *Stylistics Theories, Approaches, and Methods*. Sokhan Press.
- Gholamrezaei, M. (2009). *Stylistics of Sufi Prose*. Shahid Beheshti University Press.
- Ishani, T., & Tootoonchian, N. (2015). Comparative stylistics of *Tamhidat* and Lavayeh based on textual meta-function. *Language and Linguistics*, 21, 53-68.
- Maiel Heravi, N. (1995). *Properties of Mirror-likeness (Critique of the Present, Opinions, and Excerpts of the Persian Works of Ein Al-Qozat Hamedani)*. Ney Press.
- Mirbagherifard, S & Mohammadi, M. (2010). Study and analysis of the role of essay in Persian works of Ein Al-Qozat Hamedani. *Journal of Boostan Adab*, 2, 185-208.
- Modarresi, F., & Arab, M. (2011). The writing style of the *Tamhidat* of Ein Al-Qozat Hamedani based on the audience. *Bahar-e Adab, The Monthly Journal of Stylistic of Persian Poem Prose*, 11, 375-400.
- Mohajer, M., & Nabavi, M. (1997). *Towards the Linguistics of Poetry*. Markaz Press.
- Momtahn, M. (2014). The fusion of educational literature with mystical literature in *Tamhidat* of Ein Al-Qozat Hamedani. *Didactic Literature Review*, 24, 131-148.
- Poornamdarian, T., & Chegini, F. (2014). The effect of literary selection on style emphasized on Paul Simpson's perspective. *Ancient Persian Literature*, 4, 69-93.
- Rastad, E., Kordechegini, F., & Shirvani, T. (2017). A study of sentence style and structure in Abdul Wase Jebli's lyric poems based on Paul Simpson. *Quarterly Journal of Contemporary Poetry and Language*, 2.
- Safa, Z. (1989). *History of Literature in Iran*. Ferdows Press.
- Shafi'ee Kadkani, M. (2013). *The Language of Poetry in Sufi Prose*. Sokhan Press.
- Shamisa, S. (1994). *Generalities of Stylistics*. Ferdows Press.
- Simpson, P. (2020). *Stylistics*, N. Faghih (trans.). Al-Zahra University Press.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۵) تابستان ۱۴۰۰، ص ۷۷-۹۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۹/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۲

تحلیل سبک‌شناختی «تمهیدات» عین‌القضات همدانی؛ با رویکرد پاول سیمپسون

ذوالفقار علامی*، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

zalami@alzahra.ac.ir

فائزه واعظزاده، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

F.waezzadeh@alzahra.ac.ir

چکیده

گسترش دانش «زبان‌شناسی» پژوهش‌های «سبک‌شناسی» را سمت‌وسویی تازه بخشیده است؛ به گونه‌ای که امروزه مطالعه سبک آثار ادبی بر مبنای زبان‌شناسی گسترش فراوان یافته است. پاول سیمپسون، سبک‌شناس معاصر، از نظریه‌پردازانی است که الگوی سبک‌شناسی خود را بر پایه زبان‌شناسی مطرح و در این زمینه راهکارهای عملی و روشمندی مطرح کرده است. یکی از مباحثی که سیمپسون به گونه‌ای دقیق و روشمند آن را بررسی کرده، «نظام‌گذاری» است. الگوی سبک‌شناسانه «نظام‌گذاری» سیمپسون در چارچوب نظام‌گذاری در دستور نقش‌گرای هیلیدی بنا شده است. نظام‌گذاری ابزارهای دستوری خاصی هستند که برای تجسم تجربه در زبان به کار می‌روند و شامل سه عنصر فرایند (عبارت‌های فعلی)، مشارکین (عبارت‌های اسمی) و عناصر پیرامونی فرایند (گروه قیدی و حرف‌اضافه‌ای) می‌شود. بنابراین، در تحلیل سبکی متون با الگوی تحلیل نظام‌گذاری، به عناصر زبانی فوق تأکید می‌شود. از سویی دیگر، پژوهش‌های حوزه ادبیات عرفانی، بیشتر در خصوص ساختارهای درونی نظیر محتوای مفهومی و همچنین حوزه‌های فکری نویسندگان انجام شده و کمتر به ساختار بیرونی و سطوح زبانی این آثار پرداخته شده است؛ درحالی‌که ارزیابی آن‌ها با معیارهای نوین در شناخت هرچه بیشتر این میراث گران‌بها بسیار موثر خواهد بود. در این مقاله تمهیدات/عین‌القضات همدانی با استفاده از رویکرد تحلیل «نظام‌گذاری» در الگوی سیمپسون ارزیابی شده است. نتایج تحلیل نشان می‌دهد عین‌القضات بر اساس روحیات و متناسب با اهداف خویش، به نحو گزینش‌گرانه‌ای دست به انتخاب زده است و ضمن استفاده از «نقش‌اندیشگانی» زبان، در انتقال محتوای تعلیمی و اعتقادی خویش در قالب گزاره‌های خبری، امری و پرسشی، از نقش بینافردی بیشتر از سایر انواع استفاده کرده است. همچنین با روش‌های نوآورانه در فرایندهای کلامی و ذهنی ویژگی‌هایی ایجاد کرده و با این شیوه‌ها به اثر خویش تشخیص‌های سبکی گاه منحصربه‌فرد بخشیده است.

کلیدواژه‌ها: عین‌القضات همدانی، تمهیدات، پاول سیمپسون، تحلیل سبک‌شناختی، نظام‌گذاری، دستور نقش‌گرا

* مسؤول مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

Doi: [10.22108/LIAR.2021.125077.1937](https://doi.org/10.22108/LIAR.2021.125077.1937)

۱- مقدمه

هدف از سبک‌شناسی معاصر کاوش و اکتشاف در زبان و به عبارتی دقیق‌تر، کشف خلاقیت در کاربرد زبان است؛ زیرا کشف ویژگی‌های زبان، تکیه‌گاه محکمی برای فهم متون ادبی به ما می‌دهد. زبان این قابلیت را دارد که اعمال، گفتار و تفکرات انسان را بازنمایی کند. وقتی زبان به کار گرفته می‌شود تا جریان‌های دنیای مادی یا انتزاعی را بازنمایی و نمونه‌های تجارب بشری را در متون گفتاری و نوشتاری بازگویی کند، در حقیقت نقش کارکرد تجربی^۱ خود را ایفا کرده است. کارکرد تجربی شاخص مهمی در سبک است؛ چون بر مفهوم سبک به‌مثابه انتخاب تأکید می‌کند. انتخاب‌ها در سبک بی‌دلیل نیستند؛ حتی اگر ناآگاهانه باشند. از سویی دیگر، زبان در گسترده‌ترین تعریف مفهومی خود شبکه‌ای درهم‌تنیده از سطوح، لایه‌ها و پیوندهاست و هر گزاره یا هر پاره متنی در خلال چندلایه متفاوت زبانی، نظام‌یافته و سازمان‌بندی شده است. آنچه در درک ما از زبان (و سبک) بسیار اهمیت دارد، آن است که این سطوح کاملاً به یکدیگر وابسته‌اند، همدیگر را تفسیر می‌کنند و بر یکدیگر تکیه می‌زنند. این سطوح نشان می‌دهند که در طراحی و تولید یک گزاره، کدام عملیات زبانی چندلایه و هم‌زمان انجام شده است (سیمپسون، ۱۳۹۸: ۱۲-۱۷).

در بررسی آثار حوزه ادبیات عرفانی، به دلیل این‌که این متون حاصل تجربیات فردی روحی و شهودی صوفی و عارف و تقریباً برای عموم غیرقابل درک و فهم است، اهمیت زبان ارزش مضاعف می‌یابد؛ زیرا «تجربه‌های ذوقی و هنری و دینی و عرفانی هرکس، جایگاه روحی اوست. همان‌گونه که نمی‌توان جای کسی را مادام که او در آنجا به سر می‌برد اشغال کرد، هرگز نمی‌توان وارد قلمرو معنوی افراد شد. تنها می‌توان به آن حدود نزدیک شد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۶۶) و از آنجاکه جهان بی‌کران صوفی را «در درون باید جست، این بی‌کرانگی را هیچ‌کس، جز به تجربه خویش نمی‌تواند دریابد. تنها مساهمتی که می‌توانیم در تجربه عرفانی دیگران داشته باشیم، از رهگذر زبان است و جلوه‌های گوناگون زبان» (همان: ۲۷۰). بنابراین، سبک‌شناسی با مجهز شدن به ابزارهای گوناگون تحلیل متن، می‌تواند با بررسی لایه‌های زبانی یک اثر، ویژگی‌ها و زوایای پنهان آن را کشف کند و از این رو به ذهن و دنیای نویسنده آن راه یابد (ایشانی و توتونچیان، ۱۳۹۴: ۵۵).

عین‌القضات همدانی «در جوانی جامع کمالات و از نوابغ روزگار بوده، نزد عمر خیام و شیخ احمد غزالی و شیخ محمد حمویه تلمذ کرد و در کلام و حکمت و عرفان و ادب پارسی و عربی صاحب اطلاع وافی بود» (صفا، ۱۳۳۸: ۹۳۷/۲). عین‌القضات «تا بیست و یک سالگی در علم کلام بیش از دیگر علوم زمان خود تعمق کرد؛ اما علم کلام نتوانست روح سرگشته او را راهبر باشد و او پس از آشنایی نزدیک با عرفا و متصوفه آن زمان، پای به عالم عرفان و تصوف نهاد. پس از نگارش آثاری چون «تمهیدات» و «زبد الحقایق»، متشرعه بر وی بدگمان شدند و او را به کفر و زندق متهم کردند. تلاش عین‌القضات برای تبرئه خودش بی‌نتیجه بود و سرانجام در سال ۵۲۵ در سی‌وسه سالگی وی را بر دار کشیدند» (ممتحن، ۱۳۹۳: ۱۳۷).

کتاب تمهیدات در ده تمهید (مقدمه) یا فصل نوشته شده است و هر تمهید نیز حاوی یک یا چند پیام تعلیمی است. این اثر به دلیل ویژگی‌های خاص، یکی از پرمایه‌ترین نوشته‌های اهل تصوف در بیان اصول طریقت و اسرار عرفانی و حاصل تجربه‌های شخصی عین‌القضات است که همچون بیشتر آثار عرفانی، در حوزه‌های مفهومی بارها تحلیل و تفسیر شده است؛ اما به لحاظ ساختارهای بیرونی و سطوح زبانی کمتر ارزیابی شده است. درحالی‌که بررسی آن‌ها از چشم‌اندازهای نوین پژوهشی در شناخت بیشتر این میراث ارزشمند فرهنگی بسیار موثر است. تحقیق حاضر در پی آن است که بدون تأکید بر محتوا و مفاهیم عرفانی و پیام‌های تعلیمی این اثر، با استفاده از تحلیل «نظام‌گذاری» در الگوی سبک‌شناسی لایه‌ای پاول سیمپسون، به زبان و ساختار بیرونی تمهیدات پردازد تا نشان دهد که عین‌القضات در بیان تجربیات شهودی و ابلاغ پیام‌های فکری خویش از کدام ابزارهای زبانی و ساختاری بهره گرفته است. بنابراین، سؤالات پژوهش شامل موارد زیر است:

1. Experiential Function

- افکار و تجربیات شهودی نویسنده در قالب کدام فرانش زبانی نمود یافته‌اند؟
- کاربرد انواع فرایندها کدام ویژگی‌های کتاب تمهیدات را بازگو می‌کند؟
- مشارکین فرایندها (اسامی و عبارت‌های اسمی) در تمهیدات دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
- عناصر پیرامونی مندرج در تمهیدات چه ویژگی‌هایی دارند؟
- مختصات سبکی تمهیدات در قالب کدام عناصر پربسامد تجلی یافته‌اند؟

۲- روش‌شناسی تحقیق

اگرچه بخش اصلی متن تمهیدات حاصل اندیشه و تجربه فردی عین‌القضات است، او در کنار گنجینه شخصی فکر و تجربه، از مجموعه‌های فکری همچون آیات قرآنی، روایات، سخن بزرگان دین و تصوف و اشعار شاعران نیز به‌وفور استفاده کرده است. تمرکز تحقیق حاضر بر بخش‌هایی از متن «تمهیدات» است که اندیشه و هنر شخصی عین‌القضات در گزینش اجزای کلام و زبان متن دخالت داشته است. پژوهش با استفاده از الگوی تحلیل «نظام‌گذاری» پاول سیمپسون به واکاوی متن و ارزیابی مؤلفه‌های نظام‌گذاری، شامل عبارت‌ها و گروه‌های فعلی (افعال)، گروه‌های اسمی (اسامی)، عناصر پیرامونی (گروه قیدی و حرف‌اضافه‌ای) و تمامی عناصر پربسامد که در شکل‌های مختلف به این اثر تشخص سبکی داده‌اند، انجام شده است. روش تحقیق از نوع کتابخانه‌ای، و شیوه گردآوری داده‌ها بر مبنای اصل سندکاوی و ارزیابی به‌صورت تحلیلی- آماری است.

۳- پیشینه تحقیق

در تحلیل سبک‌شناختی متون، گاه سبک و ساختار یک متن از چند زاویه و با چند الگوی مختلف بررسی می‌شود. تحلیل سبکی «تمهیدات» نیز بیشتر از نوع تحلیل محتوایی و موضوعی است. بنابراین، در بررسی پیشینه تحقیق، پژوهشی در زمینه سبک‌شناسی «تمهیدات» با رویکرد سیمپسون یافت نشد؛ اما پژوهش‌هایی دیده شدند که یا به‌دلیل اینکه بر بخش‌هایی از الگوی سبک‌شناسی سیمپسون تمرکز کرده‌اند یا از این نظر که با رویکرد سیمپسون به تحلیل برخی از متون ادبی فارسی پرداخته‌اند، از جهاتی همسو با تحقیق حاضر هستند. پورنامداریان و کرد چگینی (۱۳۹۲) پژوهشی را با عنوان «تأثیر گزینش ادبی در سبک با تأکید بر دیدگاه پاول سیمپسون» انجام داده‌اند که در آن با معرفی «نظام‌گذاری» و ضمن تحلیل یک متن ادبی با این رویکرد، کارآمدی این الگو نشان داده شده است. در تحقیقی دیگر با عنوان «الگوی دیدگاه روایی سیمپسون در یک نگاه» خادمی (۱۳۹۱) به مقوله «دیدگاه روایی» در الگوی سیمپسون پرداخته است. خان‌زاده و صفوی‌زاده سهی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی سبک روایی تاریخ بیهقی براساس الگوی سیمپسون» با تمرکز بر محور «وجهیت» در الگوی سیمپسون، به واکاوی سبک‌شناسانه مجلد ششم تاریخ بیهقی پرداخته‌اند. رستاد و همکاران (۱۳۹۶) نیز در تحقیقی با عنوان «بررسی سبک و ساختار جمله در غزلیات عبدالواسع جبلی بر اساس سبک‌شناسی پاول سیمپسون» به تحلیل سبک‌شناسانه «ساختار جملات» اثر فوق با الگوی سیمپسون پرداخته‌اند.

۴- چهارچوب نظری تحقیق

کاربرد سبک در ادبیات به معنی «وحدتی است که در آثار کسی به چشم می‌خورد. این وحدت منبعت از تکرار عوامل یا مختصاتی است که در آثار کسی هست و توجه خواننده دقیق و کنجکاو را جلب می‌کند» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۷). نکته دیگر این است که سبک یک متن حاصل انتخاب و گزینش پدیدآورنده اثر از گنجینه زبانی فرهنگ اوست و او تحت تأثیر ذهن و روان خویش تصمیم می‌گیرد که یک مضمون را به کدام شیوه و با استفاده از کدام ابزار زبانی بیان کند. «رفتارهای خاص ذهنی

باعث رفتارهای خاص زبانی می‌شود و ناگزیر شاعر یا نویسنده دست به گزینش‌های خاص در زبان می‌زند. گاه در این گزینش سلیقه‌های شخصی خود را در زبان اعمال می‌کند یا از هنجارهای متعارف زبان خارج می‌شود. به این ترتیب، سبک محصول گزینش خاص هنرمند از واژه‌هاست» (پورنامداریان و کرد چگینی، ۱۳۹۲: ۷۰). در این میان، دانش شناسایی شیوه کاربرد زبان در سخن یک فرد، یک گروه، یک متن یا گروهی از متن‌ها را سبک‌شناسی نامیده‌اند. اساس کار سبک‌شناسی نشان‌دادن تمایز، گوناگونی و گزینش زبانی در لایه‌های (آوایی، واژگان، نحوی، معنایی و کاربردی) متن است و در مقام یک نظام مطالعاتی با دو نظام نقد ادبی و زبان‌شناسی پیوند می‌خورد (فتوحی، ۱۳۹۱: ۹۲-۹۳).

دانش «سبک‌شناسی» اگرچه به اندازه بسیاری از علوم ادبی آنچنان پیشینه‌ای ندارد، اما در همین دوره نه‌چندان طولانی حیات خویش تعاریف متنوع و متفاوتی به خود گرفته است. در تعریف و تعیین سبک از دیدگاه ادبی، گاه بر عامل محتوا و گاه به طرز بیان تأکید شده است؛ اما بسیاری از صاحب‌نظران سبک‌شناس هر دو عامل طرز بیان (شکل) و محتوا (معنی) را در شکل‌گیری سبک یک نوشته مؤثر می‌دانند (پورنامداریان و کرد چگینی، ۱۳۹۲: ۷۰).

سیمپسون از نظریه‌پردازانی است که در حوزه سبک‌شناسی و زبان‌شناسی انتقادی تحقیقات ارزشمندی انجام داده و دیدگاه و روش خود در زمینه سبک‌شناسی را بر پایه زبان‌شناسی مطرح کرده است. او در کتاب کاربردی و تأثیرگذار خود به نام «سبک‌شناسی»^۱ در چهار بخش و با ساختاری ویژه به طرح مباحث مختلف شامل تعریف سبک‌شناسی، زبان ادبی، رابطه سبک و روایت، سبک به مثابه انتخاب، سطوح زبانی، بازنمایی گفتار و اندیشه، گفت‌وگو و گفتمان، دستور زبان و نوع ادبی و مقوله‌های متعدد دیگر پرداخته و با بهره‌گیری از دیدگاه زبان‌شناسی نقش‌گرا، در زمینه شعر و نثر راهکارهای عملی و روشمند سبک‌شناسی ارائه کرده است. او «سبک‌شناسی» را گونه‌ای تفسیر متنی می‌داند که در آن تأکید بر زبان است. سیمپسون در کتاب سبک‌شناسی خود برای زبان سطوح مختلفی در نظر گرفته است. از دیدگاه او اشکال، سطوح و الگوهایی که ساختار زبانی را شامل می‌شوند، در عملکرد متنی شاخص مهمی به شمار می‌روند. همچنین از نظر او شناسه‌های زبانی به‌خودی‌خود معنای کامل یک متن را نشان نمی‌دهند؛ اما در سبک‌شناسی شمارش این شناسه‌ها زمینه تفسیر سبکی را فراهم می‌کند و به تحلیلگر کمک می‌کند که توضیح دهد چگونه مفاهیم خاص شکل می‌گیرند.

یکی از مباحثی که سیمپسون به‌گونه‌ای دقیق و روشمند آن را بررسی کرده، «نظام گذرایی» است. در الگوی گذرایی سیمپسون بحث بر سر این است که هر ترکیب متنی خاص، فقط یک انتخاب از ترکیب‌های متنی محتمل است. او می‌گوید برای توصیف و بیان یک رخداد چندین روش وجود دارد، اما برای سبک‌شناسان جالب این است که چرا یک نوع ساخت زبانی بر دیگری ترجیح داده می‌شود؟ بنابراین، الگوی «نظام گذرایی» بیانگر گزینش نظام‌مند و از سر انگیزه هنرمند، شاعر یا نویسنده، از امکانات زبانی است.

سیمپسون با بررسی دقیق نظریات زبان‌شناسان، سرانجام الگوی سبک‌شناسانه «نظام گذرایی» خود را در چارچوب نظام گذرایی در دستور نقش‌گرای هیلیدی بنا کرد. هیلیدی با تأکید بر نقش عناصر زبانی، رویکرد خود را «نقش‌گرایی» نامید و نقش‌ها و معناهای زبان را به‌شکل زیر دسته‌بندی کرد: ۱- نقش اندیشگانی یا تجربی: زبان در این نقش کنش‌ها و فرایندهای ذهنی و مناسبات جهان بیرون و درون آدمی را بیان می‌کند و گویای محتوای کلام است؛ ۲- نقش بینافردی: در این نقش، زبان به تنظیم روابط میان شرکت‌کنندگان از طریق کنش‌های کلامی می‌پردازد و شرکت‌کنندگان در یک رابطه زبانی نقشی را ایفا می‌کنند؛ مثلاً خبر یا فرمان می‌دهند یا پرسشی می‌کنند و یا اجرای کاری را پیشنهاد می‌کنند؛ ۳- نقش متنی: زبان میان خود و بافت ارتباط برقرار می‌کند تا به تناسب بافتی که زبان در آن جاری می‌شود و با توجه به ویژگی‌های آن بافت متن‌آفرینی کند (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۲۶). به نظر می‌رسد که این الگو نقش‌ها و اشکال مختلف زبانی را بررسی می‌کنند.

نظام گذرایی مکانیسم بیان فرانش اندیشگانی و تجربی در زبان است. در دستور نقش‌گرا فرض بر این است که الگوهای تجربه در قالب فرایندها و از طریق فرانش اندیشگانی در زبان بازنمایی می‌شود. سیمپسون در کتابش اشاره می‌کند که «ابزار خاص نحوی که برای بیان تجارب در زبان به کار گرفته می‌شود، نظام گذرایی نام دارد» (همان: ۴۵) اما مفهوم گذرایی را بسیار فراتر از مفهوم آن در دستور سنتی تعریف می‌کند و آن را مقوله‌ای می‌داند که «به رمزگذاری معنا در جمله و به انواع مختلف فرایندهایی اشاره دارد که در زبان نموده می‌شود» (همان). گذرایی به‌صورت معمول سه مؤلفه کلیدی فرایند را مشخص می‌کند:

- خود فرایند (Process)، مشارکانی که در فرایند شرکت دارند (Participants) و عناصر پیرامونی (Circumstances) که غالباً عبارات قیدی یا حرف‌اضافه‌ای هستند؛ اما خود فرایندها در نظام گذرایی شش نوع است که سه نوع اصلی (مادی، ذهنی و رابطه‌ای) و سه نوع دیگر فرعی (رفتاری، کلامی و وجودی) محسوب شده و عبارت‌اند از:
  - فرایند مادی (Material processes): فرایند ساده «انجام‌دادن» است و در دنیای مادی ریشه دارد.
  - فرایند ذهنی (Mental processes): در آن اصولاً به «حس کردن» توجه می‌شود و با شناخت سروکار دارد.
  - فرایند رابطه‌ای (Relational processes): از نوع «بودن» است که شامل انواع اسنادی، ملکی و پیرامونی می‌شود.
  - فرایند رفتاری (Behavioural processes): میانه فرایند مادی و ذهنی قرار می‌گیرد و هر دو حالت «حس کردن» و «انجام‌دادن» را در خود دارد.
- فرایند کلامی (Processes of Verbalisation): از فرایندهای «گفتن» به شمار می‌روند.
- فرایند وجودی (Existential Processes): این فرایندها که در معنا شبیه فرایندهای رابطه هستند، اساساً ادعا می‌کنند که چیزی وجود دارد یا اتفاق افتاده است.

چنان‌که اشاره شد، در دستور نقش‌گرا فرض بر این است که الگوهای تجربه در قالب فرایندها و از طریق فرانش اندیشگانی در زبان بازنمایی می‌شود. بنابراین، در تحلیل نظام گذرایی یک متن، کنش‌های منعکس‌شده در آن متن (افعال)، کنشگران (اسامی) و عناصر پیرامونی (مانند گروه‌های قیدی و حرف‌اضافه‌ای) ارزیابی می‌شوند.

۵- تحلیل و بررسی

اگرچه هدف اصلی این پژوهش، تحلیل نظام گذرایی تمهیدات با رویکرد سیمپسون بوده است، به‌دلیل ویژگی خاص تمهیدات، ابتدا به ارزیابی کلی محتوا (شامل تحلیل آماری آیات و روایت، اقوال بزرگان دین و تصوف، اشعار مندرج در تمهیدات و ...) پرداخته شده، سپس «نظام گذرایی» این اثر با الگوی سبک‌شناسی پاول سیمپسون، از طریق تحلیل مؤلفه‌های نظام گذرایی، شامل فرایندها (تحلیل آماری انواع فرایندهای شش‌گانه متن)، مشارکان فرایند (تحلیل آماری و بررسی گونه‌های مختلف اسامی به‌کاررفته در متن) و نیز عناصر پیرامونی و تمامی مؤلفه‌های پربسامد متن که به‌صورت مختصه سبکی نمود یافته‌اند، ارزیابی و طبقه‌بندی می‌شوند.

الف- محتوای کلی و ساختار مفهومی تمهیدات

عین‌القضات از صوفیان نخستین بود که برای تصنیف کتاب‌های خود اهداف عمده‌ای شامل «یکی، تعلیم اصول و مبانی اعتقادات دینی و عرفانی؛ دیگر، تبلیغ تصوف در میان عوام مردم؛ سه دیگر، دفاع از تصوف در برابر مخالفان؛ چهارم ارضای خاطر نویسنده با بیان کردن حالات و تجربیات عرفانی و درد درونی خویش» (غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۶۲) داشتند. به نظر می‌رسد در این میان هدف اصلی عین‌القضات تعلیم اصول و مبانی اعتقادات دینی و عرفانی بوده است که با چاشنی بیان تجربیات عرفانی و درد درونی نویسنده همراه شده است. بنابراین، تمهیدات ترکیبی از سخنان و ایده‌های فکری مؤلف در زمینه‌های

مورد بحث، به انضمام حجم قابل توجهی از آیات قرآنی، روایات پیامبر (ص)، سخنان و اقوال بزرگان دین و عرفان و همچنین شعرهای شاعران مختلف است. عین القضاة به تناسب موضوع و در جای جای اثر خویش، در مجموع ۴۹۳ آیه قرآنی را درج کرده است. همچنین ۹۸ بار با ذکر عباراتی همچون «از مصطفی بشنو» روایات پیامبر (ص) را نقل کرده است. در کنار دو منبع اصلی فوق، سخنان هشت پیامبر دیگر (شامل: موسی، عیسی، داوود، ابراهیم، آدم، یوسف، یعقوب و ادريس عليهم السلام)، خلفای اربعه و ۴۶ تن از بزرگان دین و تصوف را نیز به مناسبت‌های مختلف و متعدد در اثر خویش نقل و بیان کرده است. غیر از منابع ایدئولوژیک، از ۲۶۷ بیت شعر فارسی و ۱۱ بیت شعر عربی نیز در جهت تأکید موضوعات مختلف بهره گرفته است. جدول شماره ۱ زمینه ارزیابی و نتیجه ارزیابی محتوا و ساختار مفهومی تمهیدات را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: زمینه‌ها و نتیجه ارزیابی محتوا و ساختار مفهومی تمهیدات

ویژگی‌ها	زمینه ارزیابی	نتیجه ارزیابی
محتوا و ساختار مفهومی	۱- هدف نویسنده	تعلیم مبانی اعتقادی و عرفانی / بیان تجربیات روحی و معنوی
	۲- محتوای کلی متن	۱- آیات قرآن، سخنان پیامبر (ص) و دیگر بزرگان دین و تصوف، ابیات شعری شاعران مختلف ۲- تجربیات معنوی نویسنده و افکار شخصی او
	۳- عناوین فصل‌ها	علم، سلوک، فطرت، خودشناسی، ارکان دین، عشق، روح و دل، اسرار قرآن، ایمان و کفر، نور محمد (ص) و ابلیس
	۴- پیام فصل‌ها	حدوداً ۲۵ پیام در حوزه‌های مختلف، شامل: حقیقت، فطرت آدمی، معرفت خدا، شناخت خود، ترک عادت پرستی و خودپرستی، عشق‌ورزی، ارکان دین، ترک تعلقات دنیایی و... .

ب- نظام گذرایی

قبل از بررسی نظام گذرایی تمهیدات، لازم است اشاره شود که الگوی گذرایی به‌منزله ابزاری مهم در سبک‌شناسی به کار می‌رود. هر ترکیب متنی خاص، فقط یک انتخاب از ترکیب‌های متنی محتمل است. «در چهارچوب نقش‌گرایی، الگوهای تجربه در قالب افعال و فرایندها از طریق فرانتش تجربی امکان‌پذیر می‌شود؛ از این رو می‌توان با بررسی انواع فعل و تعیین فرایندها و بسامد وقوع آن‌ها در متن، از تجارب، تفکرات و دنیای درون نویسنده یا شاعر آگاه شد. از سویی دیگر، گذرایی می‌تواند به‌شکل سودمندی برای برجسته‌کردن شگردهای شخصیت‌پردازی در روایت به کار رود و به‌عنوان یک نشانگر مهم نوع ادبی عمل کند» (پورنامداریان و کرد چگینی، ۱۳۹۲: ۹۱). همچنین، ابزار خاص نحوی که هنرمند برای بیان تجارب خود در زبان به کار می‌گیرد، نظام گذرایی نام گرفته است. گذرایی به‌صورت معمول، سه مؤلفه کلیدی فرایند را مشخص می‌کند: نخست خود فرایند (کنش‌ها و حادثه‌ها) که در نحو به‌وسیله گروه فعلی تشخیص داده می‌شوند؛ دومین مؤلفه مشارکانی هستند که در فرایند شرکت دارند و به‌صورت معمول با گروه اسمی معلوم می‌شوند؛ مؤلفه عناصر پیرامونی که شاید در تحلیل سبک‌شناختی از اهمیت کمتری برخوردار باشند، اغلب توسط عبارات قیدی یا حرف‌اضافه‌ای بیان می‌شود (سیمپسون، ۱۳۹۸: ۴۴-۴۵). بررسی نظام گذرایی تمهیدات مواردی را نشان می‌دهد که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد.

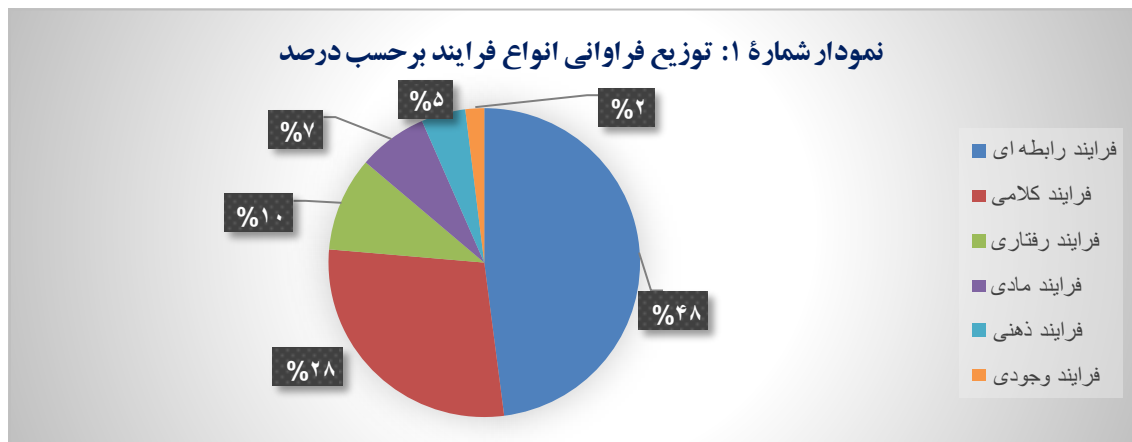
۱- انواع فرایند:

زبان‌شناسانی که در مورد مدل‌های نقش‌گرای نظام گذرایی کار کرده‌اند، در مورد تقسیم‌بندی دقیق کارکرد تجربی با یکدیگر اختلاف دارند. سیمپسون در کتاب خود به بخشی از این اختلاف نظرها اشاره کرده است؛ اینکه چه میزان تجربه باید در نظام گذرایی تشخیص داده شود یا چگونه می‌توانیم تجارب بشری را در حدود مرزهای جداگانه‌ای محدود کنیم؛ درحالی‌که

خود آن تجارب در هم آمیخته می‌شوند و بر هم سایه می‌اندازند؟ با وجود این، او بر تقسیم‌بندی هلیدی در زمینه انواع فرایند پای‌بند است و در الگوی نظام گذرایی او نیز انواع فرایند به سه نوع اصلی شامل: مادی، ذهنی و رابطه‌ای تقسیم شده‌اند و در کنار این سه نوع اصلی، دسته‌بندی‌های جزئی‌تری نیز در مرزهای موجود میان آنان در نظر گرفته شده است که شامل: فرایند رفتاری، کلامی و وجودی است (همان: ۴۵-۵۱).

بررسی نوع فرایندها در نظام گذرایی تمهیدات نشان داد که از میان انواع فرایندهای به‌کاررفته در این اثر، بیشترین میزان کاربرد به فرایند رابطه‌ای با حدود ۴۸ درصد از مجموع انواع فرایند اختصاص یافته و پس از آن، فرایند کلامی با ۲۸ درصد دومین جایگاه را داراست. فرایند رفتاری نیز حدود ۱۰ درصد، فرایند مادی حدود ۷ درصد، فرایند ذهنی حدود ۵ درصد و فرایند وجودی تنها حدود ۲ درصد را به خود اختصاص داده است. نمودار شماره ۱ توزیع انواع فرایند در تمهیدات را نشان می‌دهد.

پاول سیمپسون بر «سبک به‌مثابه انتخاب» تأکید می‌کند. از نظر او انتخاب‌ها در سبک بی‌دلیل نیستند، حتی اگر ناآگاهانه باشند. نمودار نشان می‌دهد که کاربرد انواع فرایند در تمهیدات توزیع یکسانی ندارد. برخی از فرایندها بسیار بیشتر از برخی دیگر به کار رفته‌اند. ترتیب کاربرد فرایندها از بیشترین به کمترین به شرح زیر است:

۱- **فرایند رابطه‌ای.** این بخش که شامل گروه وصفی، رابطه اسنادی و رابطه ملکی است، در تمهیدات بیشترین کاربرد را دارد. در این فرایندها «تجربه» از جنبه بودن مورد توجه قرار می‌گیرد نه از جنبه انجام‌دادن یا حس کردن و بدون اینکه کنش خاصی در آن‌ها دیده شود، فقط چگونگی «بودن» یک پدیده یا یک وضعیت را گزارش می‌دهند. فرایندهای رابطه‌ای تمهیدات در قالب جملات خبری نمود یافته است. حدود ۸۹ درصد از مجموع گزاره‌های تمهیدات را جملات خبری تشکیل داده‌اند که به قصد گزارش و تعلیم‌دادن به کار رفته‌اند. برخی از نمونه‌های به‌کاررفته شامل موارد زیر است: «همه مکتوب باشد، حالتی دیگر است، پندی تمام است، خاص‌الخاص خود رسیده باشد، خبرده این معنی است، اصل سخن بر جای باشد، آن مذهب اسلام است، او را رسالت باشد، رسالت را سه خاصیت است، هرآیتی را ظاهری هست و ...». نکته قابل یادآوری دیگر این است که جمله‌ها در تمهیدات غالباً کوتاه و ساده است و در موارد متعددی با حرف عطف «و» به یکدیگر معطوف شده‌اند. این ویژگی ضمن ایجاد نوعی ضرب‌آهنگ میان جملات، باعث می‌شود جملات پیوسته و پی‌درپی خواننده شوند و خوانش کلام سرعت گیرد (مدرسی و عرب، ۱۳۹۰: ۳۹۸)؛ مانند: اما «الحمدلله» نصیب محمد (ص) بود و محمد شنید و اگر باور نمی‌کنی از عمر خطاب بشنو که گفت: مصطفی (ص) با ابوبکر سخن گفتی که شنیدم و دانستم و گاه بود که شنیدم و ندانستم و وقت بود که نشنیدم و ندانستم (تمهیدات: ۴).

۲- **فرایند کلامی.** در تمهیدات پس از فرایند رابطه‌ای، دومین جایگاه فراوانی به فرایند کلامی اختصاص یافته است. کاربرد این فرایند بسیار متنوع و شامل مشتقات مصدر «گفتن»، مشتقات مصدر «فرمودن»، مشتقات مصدر «خبر دادن»، مشتقات مصدر «روایت کردن»، مشتقات مصدر «شرح کردن»، مشتقات مصدر «ذکر کردن»، مشتقات مصدر «بیان کردن»، مشتقات مصدر «بر زبان راندن» و مشتقات مصدر «عبارت کردن» است.

نوع دیگر فرایند کلامی، ندا و خطاب‌های متعدد است: «ملکا! ای محمد! ای بزرگوار! ای عزیز! ای دوست! ای جوانمرد! جوانمرد! جانا! ای آن که همیشه در جهان می‌پویی! ای سالک! ای گدای امت محمد! و...». اما بیشترین فراوانی کاربرد به خطاب «ای عزیز!» با حدود ۵۵ درصد (۶۸ مورد) و پس از آن «ای دوست!» با ۳۵ درصد (۴۴ مورد) از مجموع خطاب‌ها اختصاص یافته است. البته کاربرد خطاب «ای عزیز!» و «ای دوست!» ضمن اینکه نشان می‌دهد عین‌القضات خواننده را در نوشتار خطاب قرار می‌دهد و ارتباط او با مخاطب به قدری قوی و زنده است که گویی با او گفت‌وگو می‌کند؛ از جمله کاربردهای ساده‌ای است که عین‌القضات برای تحریک احساس خواننده فراوان به کار برده است (مدرسی و عرب، ۱۳۹۰: ۳۹۳) و از این طریق میان خود و مخاطب صمیمیت و اشتراک احساسی ایجاد کرده است. در این میان، هرچه به انتهای کتاب نزدیک‌تر می‌شویم، این گفت‌وگو صمیمانه‌تر است؛ به گونه‌ای که خطاب «ای عزیز» به نحو معناداری جای خود را به خطاب «ای دوست» داده است. خطاب ای دوست در فصل اول تا پنجم فقط پنج‌بار به کار رفته است و در فصل نهم دوازده‌بار و در فصل دهم ۲۷ بار. این در حالی است که خطاب «ای عزیز» که در فصول ابتدایی کتاب به‌وفور استفاده شده، در فصل نهم سه‌بار و در فصل دهم فقط یک‌بار به کار رفته است.

یکی دیگر از نمونه‌های فرایند کلامی، انواع فعل‌های امری است. در تمهیدات جمله‌های امری کوتاه با معانی حقیقی و ثانویه به کار رفته که حاوی تأکید و تنبیه و در مواردی هشدار و اخطار است؛ مانند: «عمر خود به بیگانگی بر باد مده! نصیحت قبول کن! معرفت خود را ساخته کن! می‌یاب! نگاه می‌دار! جهد کن! بر ساز باش! صبر کن! و موارد فراوان دیگر». در این میان، کاربرد اختصاصی فعل امر «باش» در تمهیدات به معنی حقیقی «بودن» به کار نرفته است، بلکه بشارت‌دهی و به‌گونه‌ای ترغیب به صبر و حامل نوعی پیشگویی قطعی است؛ مانند: «باش ای عزیز! تا این حدیث تو را روی نماید»، «باش تا از صورت به حقیقت رسی، آنگاه بدانی که اصل حقیقت است نه صورت»، «ای عزیز! باش تا به جایی رسی در عالم جان، بدانی که جز این ارکان و طبایع این جهانی، عناصر و طبایع آن جهانی دیگر کدام باشد»، «ای دوست! باش تا به کتابخانه «اول ما خلق الله نوری» رسی، آنگاه استاد «ادب‌ی ربی فأحسن تأدیبی» قرآن را بر لوح دل تو نویسد... در این کتابخانه بدانی که «نون والقلم» چیست» و نمونه‌های متعدد دیگر. نکته دیگر این است که مفاهیم و مطالبی که پس از «باش» آورده شده‌اند «به قدری لطیف است که درک و فهم آن مستلزم کسب لطافت معنوی، امتیاز و مرتبه‌ای است که به‌آسانی برای مخاطب مرید حاصل نمی‌شود و حتی ممکن است خارج از اختیار مرید و صرفاً موهبتی از جانب پروردگار باشد...؛ به عبارتی دیگر، مخاطب در مرتبه‌ای نیست که مطلب را به‌راحتی درک کند. بنابراین عین‌القضات برای نشان دادن عظمت مطلب و بیان عجز از درک تجربه عرفانی، فهم آن را موکول به قیامت و منوط به کسب مقامات خاص و ناممکن کرده است» (میرباقری فرد و محمدی، ۱۳۸۹: ۱۹۶).

همچنین نوع دیگر فرایند کلامی در استفاده نویسنده از «پرسش» است که فقط به‌منظور رفع ابهام پرسشگر طرح نمی‌شود، بلکه وسیله‌ای است که مخاطبان او را «بیدار می‌کند، به تفکر و اندیشیدن وامی‌دارد، شوق تعمق و تعالی در خواننده ایجاد می‌کند» (مایل هروی، ۱۳۷۴: ۶۶) و در بیشتر موارد با اغراض ثانویه زیرهمراه است: پرسش (الهی راه به تو چگونه است؟)؛ استفهام انکاری (مانند: این همه چگونه فهم توانی کردن؟)؛ نفی موضوع (مانند: آسمان با او چه معرفت دارد که حامل او باشد؟)؛ تعظیم و بزرگداشت موضوع (مانند: چه خوف دارد این آیت با خود؟)؛ کوچک‌شماری (مانند: تو در دنیا مرا شناختی، پس در آخرت چگونه شناسی؟)؛ سرزنش (مانند: مگر نشنیده‌ای؟) و ...

نمونه دیگر فرایندهای کلامی تمهیدات در شکل شبه‌جمله «قَسَم» نمود یافته است. نمونه‌هایی از قَسَم در تمهیدات به چشم می‌خورد که در نوع خود جالب هستند؛ مانند: «سوگند به جان پاک تو، به جان مصطفی، سوگند به قد و بالای تو، سوگند به زلف عنبربوی تو و به گیسوی چون هندوی تو و ...». از آنجاکه از نظر عین‌القضات هدف از نوشتن، بیشتر به کار بردن جملاتی است که موجب از بین بردن فاصله میان نویسنده و خواننده متن، جلب توجه مخاطب و تأثیر بیشتر کلام و در نتیجه موفقیت در تعلیم و بیان تجربه‌های عرفانی می‌شود؛ بر این پایه می‌توان گفت هدف تعلیمی و بیان تجربیات در آثار قاضی، شیوه بیان مطلب و صورت کلام را تعیین می‌کند؛ به‌گونه‌ای که او با به‌کارگیری جملات خطابی، کارکرد انگیزشی پیام را تقویت می‌کند و مخاطب را تحت تأثیر قرار می‌دهد تا بتواند به هدف خود که تعلیم مؤثر است، دست یابد (مدرسی و عرب، پیشین: ۳۷۸). این ویژگی گذشته از اینکه در انواع جملات و شبه‌جمله‌های به‌کاررفته در تمهیدات به‌وضوح به چشم می‌خورند، حتی نوع سوگندهای عین‌القضات را خاص کرده است.

۳- **فرایند رفتاری.** این فرایند تاحدی شبیه فرایند مادی و نیز شبیه فرایند ذهنی و بیانگر «احساس» و «عمل» آگاهانه رفتارگر است و معمولاً به انسان نسبت داده می‌شود. این فرایند در تمهیدات سومین جایگاه کاربرد را داراست. برخی از نمونه‌های این فرایند در تمهیدات عبارت‌اند از: «عزم نداشتم، آسایش می‌جویم، تا پشت بر دو عالم نکنی و پای بر همه نرنی...، تا بنده نشوی، آزادی نیابی، تا فقیر نشوی، تا فانی نشوی، در مشاهده پیر صدهزار فایده یابد، او را آگاه می‌کند، راه با وی نماید، استادی درآموزد، حضور و غیبت نگاه دارد، دعا کرد، اشارت کرده است».

۴- **فرایند مادی.** این فرایند بیان‌کننده انجام کار، رخداد و واقعه است که در آن کسی یا چیزی کاری را انجام می‌دهد. کار انجام‌شده ممکن است فیزیکی یا غیرفیزیکی باشد و همچنین ممکن است گذرا یا ناگذرا (لازم یا متعددی) باشد. برخی نمونه‌های این فرایند در تمهیدات عبارت‌اند از: «برگیرد، بریزد، نگاه دارند، آفرید، کمر بندگی بندی، بوسه می‌دهند، قدم نهاد، معالجه کند، چوگان زند، خوریم، خفتیم، متوقف گرداند و ...».

۵- **فرایند ذهنی.** این فرایندها از نوع «احساسی» هستند و چون از ناخودآگاه انسان سرچشمه گرفته‌اند، احساسات نهفته در ضمیر ناخودآگاه فرد را منعکس می‌کنند. تعدادی از فرایندهای ذهنی مندرج در تمهیدات شامل موارد زیر است: «پنداری، گیرم، ادراک توانی کرد، فهم نخواهی کرد، عجبی نیاید، دوست دارد، کجا توانی دریافتن و ...».

«اصوات» نیز بخشی از فرایند ذهنی تمهیدات را تشکیل داده است: «حاشا و کلا، هیهات‌هیهات، دریغا، هان، زهی و ...». در این میان کاربرد اختصاصی «دریغا» جنبه ویژگی سبکی یافته است؛ به این معنی که در تمهیدات استفاده از «دریغا» بسیار پربسامد است و حدود ۹۳ درصد از مجموع اصوات را به خود اختصاص داده است. مجموع اصوات دیگر تنها حدود ۷ درصد را به خود اختصاص داده‌اند. عین‌القضات در تمهیدات ۱۷۷ بار در جای‌جای این اثر و به مناسبت‌های مختلف از «دریغا» استفاده کرده است. از این لحاظ، کاربرد «دریغا» بدون تردید، می‌تواند ویژگی سبکی منحصر به فرد عین‌القضات در تمهیدات محسوب شود. نکته دیگر این است که عین‌القضات این کلمه را در جایگاه‌های مختلف، مانند عجز از تحیر و سرگشتگی خویش (دریغا از دست خود، نمی‌دانم که چه گفته می‌شود)، نادانی مخاطبان (دریغا ندانی که چه می‌گویم)، از شدت هجوم معانی در ذهن خویش (دریغا هرچند که بیشتر می‌نویسم، بیشتر می‌آید)، کوچک‌انگاری خویش (دریغا من کیستم که این سخن می‌گویم)، بیان حسرت و افسوس (دریغا از جوش دیگ دل مصطفی) و موارد و جایگاه‌های فراوان دیگر به کار برده است. استفاده مکرر از این واژه، تصویر انسانی سراسر درد (درد از سر آگاهی و فهم) از عین‌القضات جوان به نمایش

می‌گذارد که گویی ابراز درد و «دریغا» بخشی جدایی‌ناپذیر از کلام اوست. مجموع این ویژگی‌های منحصر به فرد موجب شده است تا صاحب‌نظران حوزه ادبیات عرفانی به این نتیجه کلی برسند که «ساختارهای نحوی زبان تجربه عین القضاة، به لحاظ گزاره‌های عاطفی و آمیزش خبر و انشا، بر تمام عارفان قبل و بعدش برتری دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۵۶۳). نکته مهم دیگر که از خلال متن به دست آمد، این است که نویسنده هرچه به انتهای کتاب نزدیک‌تر می‌شود، کاربرد دریغا در زبان او و در متن اثرش بیشتر به چشم می‌خورد؛ این نشان می‌دهد که هرچه او بیشتر به مقوله‌های مختلف پرداخته است، درد و اندوه حاکی از فهم و درک او بیشتر شده است. این لفظ در پنج فصل اول کتاب ۲۶ بار استفاده شده است، اما در فصل نهم ۳۷ بار و در فصل دهم ۵۹ بار به کار رفته است؛ در کل، عین‌القضاة این کلمه را ۱۷۷ بار به مناسبت‌های گوناگون به کار گرفته است.

۶- فرایند وجودی. این فرایندها که بیان‌کننده هستی یا نیستی یک چیز یا یک پدیده هستند، با فعل «بودن» در معنی وجود داشتن نمود می‌یابند. برخی نمونه‌های این فرایند در تمهیدات شامل موارد زیر است: «این دریای مسجور بالای عرش است، در تن آدمی کدام صفت‌ها هست؟ هیچ جان نبود، هیچ گوش نبود، در این بهشت دانی که چه باشد؟ در همه جسدها هست و ...». جدول شماره ۲ فراوانی مؤلفه‌های انواع فرایند در تمهیدات را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲: انواع فرایند و فراوانی مؤلفه‌ها در تمهیدات

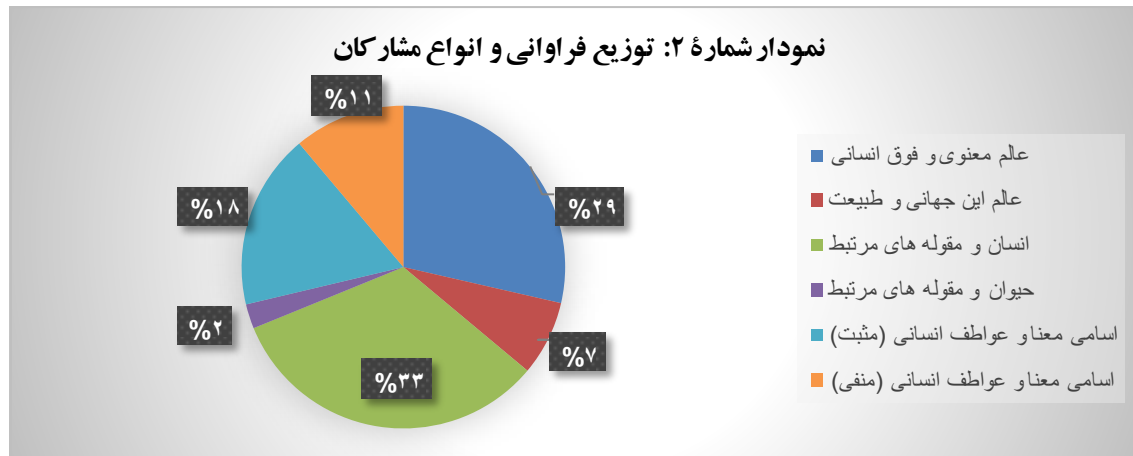
نوع فرایند	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
فرایند رابطه‌ای	چگونگی بودن پدیده‌ها: گروه وصفی، رابطه اسنادی و رابطه ملکی	۳۱۲۷	۴۸ درصد
فرایند کلامی	ارتباط کلامی: گفتن، فرمودن، شرح کردن، بیان کردن و ...	۱۸۵۳	۲۸ درصد
فرایند رفتاری	مربوط به رفتارگر آگاه: نفس کشیدن، تماشا کردن، فکر کردن و ...	۶۴۱	۱۰ درصد
فرایند مادی	فرایندهای اجرا: رفت، ریخت، نشان داد، قدم نهاد، معالجه کند، آمد و ...	۴۷۲	۷ درصد
فرایند ذهنی	ناشی از ناخودآگاه: دیدن، دوست داشتن، میل داشتن، اعتقاد داشتن و ...	۳۰۱	۵ درصد
فرایند وجودی	بودن در معنی وجود داشتن: هست، نیست و ...	۱۲۸	۲ درصد

۲- مشارکان در نظام گذرایی تمهیدات

در الگوی نظام گذرایی سیمپسون، مشارکان ضمن اینکه سازندگان فرایند هستند، پیرامون فرایند حرکت می‌کنند. آن‌ها می‌توانند عامل باشند یا فرایند بر آن‌ها صورت پذیرفته باشد و یا به گونه‌ای از فرایند بهره‌مند شده باشند و مشخصاً از طریق عبارت‌های اسمی و گروه‌های اسمی شناخته می‌شوند. مشارکان در دستور سنتی برحسب نوع گزاره، با عناوینی همچون «فاعل» و «مفعول»، «نهاد»، «صفت» و ... شناخته می‌شوند.

نتایج بررسی نشان می‌دهد حدود ۲۹ درصد از مجموع مشارکان نظام گذرایی تمهیدات (گروه اسمی این اثر) را شخصیت‌های فرانسانی و عوالم معنوی، حدود ۳۳ درصد انسان و مقوله‌های مرتبط با او، حدود ۷ درصد شخصیت‌های این جهانی و طبیعت و حدود ۲ درصد را حیوانات و مقوله‌های مرتبط با آن‌ها تشکیل داده‌اند. همچنین حدود ۱۸ درصد مشارکان نظام گذرایی تمهیدات (اسامی مندرج در این اثر) عواطف و اعمال مثبت انسانی و حدود ۱۱ درصد نیز عواطف و اعمال منفی انسانی را شامل شده است.

نمودار شماره ۲ توزیع فراوانی مشارکان و انواع آن در نظام گذرایی تمهیدات را نشان می‌دهد.

نمونه‌های مشارکان (گروه اسمی) این اثر به شرح زیر است:

۱- اسامی مرتبط با عالم معنوی و شخصیت‌های معنوی و باورهای ایدئولوژیک: خدا (الله، خداوند، باری)، پیامبران (محمد، مصطفی، رسول، سید و ۸ تن از پیامبران)، فرستادگان خدا (انبیاء، رسل، فرشتگان، روح الامین، جبریل، میکائیل)، بزرگان دین و تصوف (خلفای اربعه و ۴۶ تن شامل بزرگان دین مانند: ابن عباس، اویس قرنی، آسیه، مریم و عایشه، به انضمام مشایخ عرفان و فلسفه همچون: ابوعلی سینا، شبلی، ذوالنون مصری، بایزید، خرقانی، حسن بصری، بشر حافی، ابوعلی دقاق، دحیه کلبی، محمد غزالی، احمد غزالی، جنید، ابوعلی آملی، رُویم، سهل تستری، ابوسعید ابوالخیر، پیرم، شیخ ما و دیگران) و عوالم معنوی (عرش، بهشت، کرسی، لوح، عالم قدس) و ...

- انسان و مقوله‌ها و اسامی مرتبط با او: مشاغل (پادشاه، قاضی، لشکر، طبیب، حکیم، عارف، شیخ، مرید، پیر، خادم، برزگر)، پوشش (خلعت، کسوت، برقع، نقاب)، نسبت‌ها (پدر، مادر، فرزند، برادر)، اجزای بدن (قلب، دل، گوش، زبان، دیده، چشم، روی، خد و خال، زلف، دست، انگشت، پوست) ابزار و لوازم زندگی (کتاب، کاغذ، مداد، جریده، چراغ، صندوق، میزان، محک، گلیم)، ویژگی‌های شخصیتی (کاهل، نااهل، مخلص، لاف‌زن، گدا، شاه‌دباز، مطرب، شیفته، بالغ، مؤمن، منقاد، بت‌پرست) و ...

۳- اسامی مرتبط با زندگی این جهانی و طبیعت: مکان (آسمان، زمین، کوه، دریا، چشمه، صحرا)، زمان (امروز، فردا، روز، شب، ساعت، لحظه، وقت)، اجزای دنیای این جهانی (آفتاب، ماهتاب، نور، سیاهی، سپیدی، آب، باد، خاک، آتش، شعله، گرما، سرما، برودت، رطوبت، یبوست، حرارت، درخت، میوه، خوشه، ثمره، گل، خار) و ...

۴- اسامی حیوانات و مقوله‌های مرتبط با آنها: باز، هدهد، بلبل، طاووس، مرغ، گنجشک (صید، نغمه، دانه)، مار، کژدم (زهر)، پروانه، ملخ، بهایم، اسد، گرگ، سگ و خر.

۵- اسامی معنا و مرتبط با عواطف انسانی: این گروه شامل اسامی مثبت (مانند سعادت، شفقت، عنایت، حسن، جوانمردی، جهد، شناخت، سخا، تربیت، نصیب، حوصله، کفایت، طلب، خیر، محمود، طاقت، دوستی، درخور بودن، عزت، غیرت، اهلیت، علم، وصال، حظ، ایثار، شفا، توبه، نصیب، واسعیت، کرم، فایده و ...) و اسامی منفی (مانند شقاوت، ظلمت، ضلالت، قهر، پندار، فراموشی، درد، نقصان، نابینایی، فرقت، قدح، مذموم، کتیف، اضطراب، غصه، بلا، رنج، بی‌شکیبایی، جنون، سهو، کم‌زنی، سودا، اکراه، وسوسه و ...) می‌شوند.

نکته بسیار مهم دیگر این است که اگر چه به‌طورکلی، مشارکان یک نظام گذرایی شامل گروه‌های اسمی مندرج در متن مورد تحلیل است، به دلیل ساختار خاص تمهیدات و کاربرد فراوان فرایند رابطه‌ای و توصیفی و گزارشی بودن بخش وسیعی از متن و همچنین به دلیل اختصاص یافتن بخش قابل توجه دیگر به فرایند کلامی، مشارکان در نظام گذرایی تمهیدات اگرچه

فراوان، متنوع و مختلف هستند، اما در بیشتر موارد یا کنشگر نیستند و یا کنش‌های بسیار محدود دارند. بنابراین در نظام گذرایی تمهیدات با مشارکانی شامل موارد زیر مواجه هستیم:

- مشارکانی که از طریق فرایند رابطه‌ای یا در وضعیتی توصیف شده‌اند، یا فقط وضعیتی را توصیف کرده‌اند. در این گروه مشارکان شامل انواع مختلف انسانی، غیرانسانی، عوالم، عواطف و عناصر مختلف بوده‌اند.

- مشارکان فرایند کلامی، یا گوینده کلام هستند یا کلام در خطاب با آن‌ها به کار رفته است. این مشارکان در تمهیدات شامل خداوند، پیامبران، شخصیت‌های برتر انسانی، شخصیت‌های معمول انسانی و شخصیت‌های منفی بوده‌اند. در این گروه، خداوند حدود ۴۹۳ بار (از طریق آیات) گوینده و تولیدکننده پیام بوده و کمتر خطاب شده است. پس از خداوند، پیامبر (ص) نیز ۹۸ بار به صورت مستقیم و با ذکر عباراتی همچون «از مصطفی بشنو» و افزون بر آن، بارها به صورت غیرمستقیم و از طریق احادیث استفاده شده در متن تمهیدات، گوینده یا تولیدکننده و انتقال‌دهنده پیام بوده است، اما با نسبت عددی کمتری گیرنده پیام هم واقع شده است. همچنین در فرایندهای کلامی این اثر هشت تن از پیامبران شامل: آدم، موسی، عیسی، داوود، ابراهیم، یوسف، یعقوب و ادريس عليهم السلام، خلفای اربعه و ۴۶ تن از بزرگان دین و تصوف نیز از طریق نقل سخنان ایشان گویندگان پیام بوده‌اند. این گروه نیز گهگاه خطاب شده‌اند و گیرندگان پیام بوده‌اند. غیر از مشارکان فوق، مشارکان اصلی نظام گذرایی تمهیدات در فرایند کلامی، در یک لایه ارتباطی عمیق‌تر، از سویی شخص عین‌القضات همدانی به‌عنوان گوینده، تولیدکننده و انتقال‌دهنده تمامی پیام‌های مندرج در متن تمهیدات و مخاطبان او و خوانندگان اثر وی در طول تاریخ بشری بوده است.

- گروه دیگر مشارکان نظام گذرایی تمهیدات را مجموعه‌ای از عواطف مثبت و منفی انسانی تشکیل داده است که این مشارکان غالباً در فرایندهای ذهنی نمود یافته‌اند.

۳- عناصر پیرامونی نظام گذرایی تمهیدات

بخشی دیگر از نظام گذرایی «عناصر پیرامونی» هستند. در تحلیل نظام گذرایی یک متن، اهمیت این عناصر که مشخصاً گروه‌های قیدی و حرف‌اضافه‌ای را شامل می‌شوند، به اندازه فرایند و مشارکان نیست؛ اما به هر حال، نشان‌دهنده وضعیت و کامل‌کننده فرایند هستند. در بررسی نظام گذرایی تمهیدات، ویژگی خاصی در گروه عناصر پیرامونی (گروه‌های قیدی و حرف‌اضافه‌ای) این اثر دیده نمی‌شود. عناصر پیرامونی به صورت بسیار طبیعی و متناسب با نوع فرایند و شرایط مشارکان به کار رفته‌اند و همه جملات تقریباً از ساختار روشن و ساده برخوردارند. تنها موردی که شاید بتوان ویژگی سبکی محسوب کرد، مواردی از کاربرد قید نفی «هرگز» است که در این اثر با بسامد زیاد به چشم می‌خورد. در تمهیدات، علاوه بر اینکه قید «هرگز» کاربرد متداول نفی فعل دارد، مانند «هرکه راه دل غلط و گم کند، چنان دور افتاد که هرگز خود را باز نیابد» یا «خد جمال لاله‌الله» بی‌خال «محمد رسول الله» هرگز کمال نداشتی» یا «محبت او هرگز بر قالب نیاید» و ... اما کاربرد خاص «هرگز» که در متن تمهیدات به وفور و در شکل ویژگی سبکی دیده می‌شود، استفاده از این قید در جملات پرسشی و در معنی «استفهام انکاری» و به منظور ایجاد بُعد و فاصله میان دو موضوع مانند «هرگز در استقبال آنی ذاهب الی ربی رفتی؟» یا «هرگز در الله اکبر که گفتی، وجود ملک و ملکوت را محو دیدی؟»، «هرگز دانسته‌ای که عاشق با معشوق چون سوگند خورد، سوگند به چه یاد کند؟» و ...

۴- نکات متفرقه سبکی تمهیدات

اگرچه هدف و روش در تحقیق حاضر، تحلیل سبک‌شناسانه تمهیدات بر مبنای رویکرد سیمپسون و از طریق تحلیل نظام گذرایی (شامل فرایندها، مشارکان و عناصر پیرامونی) این اثر بوده است، اشاره به برخی ویژگی‌های تمهیدات که خارج از الگوی فوق است، خالی از فایده به نظر نمی‌رسد.

- کتاب تمهیدات تابع قانون کلی متون عرفانی است که ویژگی اصلی آن‌ها ساده بودن زبان است؛ زیرا «سروکار کتب عرفانی با عوام و درویشان و سخنان مشایخ به این طایفه است، بسیار طبیعی بیان شده و گویی انسان در خواندن این کتب با یکی از مردم قرن چهار خراسان گفت‌وگو می‌کند» (بهار، ۱۳۷۰: ۵۳۱). این ویژگی در لابه‌لای جمله‌های رسمی متن، با عبارت‌هایی از گفتار عامیانه و شکل شفاهی زبان عین‌القضات نمود یافته است؛ مانند: ای کاجکی (به جای ای کاشکی)، بلسنو (یعنی بوالحسن، با لهجه عامیانه خراسانی) سراییدن کردن (تو این دیوانه عشق را ندیده‌ای که همچون بلبل که از هجران گل سراییدن می‌کند... چندان ناله کند).

- ویژگی مهم دیگر تمهیدات این است که با وجود سادگی بیان عین‌القضات و تمام تلاشی که او برای ایجاد انس با مخاطب انجام داده است، نوعی نکوهش در عبارات وی به چشم می‌خورد. او با این عبارات «مخاطبانش را فاقد اهلیت و ناآشنا با رموز نشان می‌دهد و ناپختگی و ناتوانی آنان را در ادراک امور معنوی به زبان می‌آورد؛ گویی می‌خواهد یادآور شود که آنان مقام و منزلت چندانی در طریقت ندارند و لازم است تلاش کنند تا به جایگاهی که بایسته است، برسند» (باقی‌نژاد و حشمت، ۱۳۹۸: ۱۲).

نتیجه

بررسی سبک‌شناختی نظام‌گذاری تمهیدات عین‌القضات همدانی نشان می‌دهد که:

- عین‌القضات با استفاده از نقش اندیشگانی یا تجربی زبان، کنش‌ها و فرایندهای ذهنی (مناسبات جهان بیرون و درون) را در خدمت محتوای تعلیمی و اعتقادی تمهیدات به کار گرفته است.

- عین‌القضات از میان انواع نقش‌های زبانی، از نقش بینافردی بیشتر از سایر نقش‌ها استفاده کرده است. در این نقش زبان از طریق خبر، امر و پرسش به تنظیم روابط میان شرکت‌کنندگان از طریق کنش‌های کلامی می‌پردازد. بنابراین، در تمهیدات کاربرد فرایندهای رابطه‌ای و کلامی بسیار بیشتر از سایر انواع است. فرایندهای مادی، رفتاری، وجودی و تا حدی ذهنی، چندان مورد توجه عین‌القضات واقع نشده‌اند و در تمهیدات حضور بسیار کم‌رنگ‌تری دارند.

- از میان انواع فرایندهای به‌کاررفته در تمهیدات، بیشترین میزان کاربرد به فرایند رابطه‌ای با فراوانی ۴۸ درصد از مجموع فرایندها اختصاص یافته است. در این فرایندها بدون اینکه کنش خاصی دیده شود، فقط چگونگی «بودن» یک پدیده یا یک وضعیت گزارش شده است. فرایندهای رابطه‌ای تمهیدات در قالب جملات خبری نمود یافته است که حدود ۸۹ درصد از مجموع جملات را تشکیل می‌دهند و به قصد گزارش و تعلیم به کار رفته‌اند. این ویژگی سبکی، تمهیدات را یک اثر خبری و گزارشی معرفی می‌کند.

- فرایند کلامی با فراوانی ۲۸ درصد، دومین جایگاه کاربرد را به خود اختصاص داده است. در این فرایند، چند نمونه به صورت پرتکرار و با بسامد زیاد ویژگی سبکی یافته‌اند که شامل موارد زیر است: ۱- کاربرد انواع «ندا و منادا» و به‌خصوص خطاب «ای دوست!» و «ای عزیز!» با بسامد فراوان و پرتکرار. این ویژگی بیانگر ارتباط زنده، قوی و صمیمانه عین‌القضات با مخاطب است؛ ۲- استفاده از انواع «فعل امر» با معانی حقیقی و ثانویه، به‌ویژه کاربرد اختصاصی «باش» که به معنی حقیقی «بودن» به کار نرفته است، بلکه بشارت‌دهی و به‌گونه‌ای ترغیب به صبر و حامل نوعی پیشگویی قطعی است؛ ۳- استفاده از «پرسش» است که نه فقط به منظور رفع ابهام که بیشتر با اغراض ثانویه مانند استفهام انکاری، نفی موضوع، تعظیم و بزرگداشت موضوع، کوچک‌شماری مخاطب و حتی سرزنش مخاطب به کار رفته است. بیشترین مختصات سبکی تمهیدات در قالب این فرایند نمود یافته‌اند. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد عین‌القضات راه و شیوه‌های متفاوت گفت‌وگو را مؤثرترین شیوه تعلیم تشخیص داده و به کار گرفته است.

- فرایند ذهنی در تمهیدات پرکاربرد نبوده و تنها ۵ درصد از مجموع را به خود اختصاص داده است، اما در این گروه کاربرد اختصاصی «اصوات» و به‌ویژه «دریغا!» جنبه ویژگی سبکی یافته است. عین‌القضات در تمهیدات ۱۷۷ بار در جایگاه‌های مختلف، مانند عجز از تحیر و سرگشتگی خویش، از شدت هجوم معانی در ذهن خویش، کوچک‌انگاری خویش و نیز بیان

حسرت و افسوس به کار برده است. این ویژگی نهایت دردمندی (از سر آگاهی) نویسنده را نشان می‌دهد. - مشارکان نظام گذرایی تمهیدات (گروه اسمی این اثر) با وجود متنوع بودن، چندان کنشگر نیستند و غالباً کنش‌ها از نوع گفتاری و کمابیش مادی و ذهنی است. کاربرد بالای مشارکان (شخصیت‌های) فرانسائی و عوالم معنوی این کتاب را کتابی معنوی معرفی می‌کند؛ از سویی دیگر، بسامد زیاد به‌کارگیری مشارکان انسانی و مقوله‌های مرتبط و همچنین میزان بالای کاربرد عواطف و اعمال مثبت و منفی انسانی، این اثر را کتابی مختص انسان و عالم انسانی معرفی می‌کند. بنابراین و با توجه به داده‌های پژوهش، می‌توان گفت «تمهیدات» عین‌القضات اثری است که انسان را در ارتباط با عوالم معنوی به تصویر کشیده است.

منابع

۱. ایشانی، طاهره و توتونچیان، نازنین (۱۳۹۴). «سبک‌شناسی مقایسه‌ای تمهیدات و لوايح براساس فرانشس متنی»، *زبان و زبان‌شناسی*، ۲۱، ۵۳-۶۸.
۲. باقی‌نژاد، عباس و حشمت نجف‌آباد، بابک (۱۳۹۸). «ذهنیت و زبان سورئال در تمهیدات عین‌القضات همدانی»، *فصلنامه عرفانیات در ادب فارسی*، ش ۳۹، ۶۶-۸۶.
۳. بهار، محمدتقی (۱۳۷۰). *سبک‌شناسی*، چاپ ششم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴. پورنامداریان، تقی و کرد چگینی، فاطمه (۱۳۹۲). «تأثیر گزینش ادبی در سبک با تأکید بر دیدگاه پاول سیمپسون»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم، ش ۱، ۶۹-۹۳.
۵. خادمی، نرگس (۱۳۹۱). «الگوی دیدگاه روایی سیمپسون در یک نگاه»، *نشریه نقد ادبی*، دوره ۵، شماره ۱۷: ۷-۳۵.
۶. خانبان‌زاده، علیرضا و صفوی‌زاده سهی، زهره (۱۳۹۸). «بررسی سبک روایی تاریخ بیهقی براساس الگوی سیمپسون»، *متن‌پژوهی ادبی*، دوره ۲۳، شماره ۸۰: ۱۱۳-۱۴۳.
۷. رستاد، الهام؛ کرد چگینی، فاطمه و شیروانی، طاهره (۱۳۹۶). «بررسی سبک و ساختار جمله در غزلیات عبدالواسع جلیلی براساس سبک‌شناسی پاول سیمپسون»، *فصلنامه شعر و زبان معاصر*، ۲.
۸. سیمپسون، پاول (۱۳۹۸). *سبک‌شناسی*، ترجمه نسرين فقيه ملك مرزبان، تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا (س).
۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیانه*، تهران: سخن.
۱۰. شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). *کلیات سبک‌شناسی*، تهران: فردوس.
۱۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد دوم، تهران: فردوس.
۱۲. عین‌القضات همدانی (۱۳۸۶). *تمهیدات*. با مقدمه و تصحیح و تحشیه عقیف عسیران، تهران: منوچهری.
۱۳. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۸). *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۹۱). *سبک‌شناسی نظریه‌ها رویکردها و روش‌ها*، تهران: انتشارات سخن.
۱۵. مایل هروی، نجیب (۱۳۷۴). *خاصیت آینگی (نقد حال، گزاره‌آراء و گزیده آثار فارسی عین‌القضات)*، تهران: نشر نی.
۱۶. مدرسی، فاطمه و عرب، مریم (۱۳۹۰). «سبک نگارش تمهیدات عین‌القضات همدانی بر پایه احوال مخاطب»، *ماهنامه بهار ادب*، سال چهارم، شماره ۱۱، ۳۷۵-۴۰۰.
۱۷. ممتحن، مهدی (۱۳۹۳). «آمیختگی ادبیات تعلیمی با ادبیات عرفانی در تمهیدات عین‌القضات همدانی»، *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، ۲۴، ۱۳۱-۱۴۸.
۱۸. مهاجر، مهران و نبوی، محمد (۱۳۷۶). *به سوی زبان‌شناسی شعر*، تهران: نشر مرکز.
۱۹. میرباقری فرد، سید علی‌اصغر و محمدی، معصومه (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل نقش انشا در آثار فارسی عین‌القضات همدانی»، *نشریه بوستان ادب دانشگاه شیراز*، ش ۲، ۱۸۵-۲۰۸.